
МОТИВАЦІЯ ЯК ГОЛОВНИЙ ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА ІНОЗЕМНИХ МОВ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ

Абсалямова Я.В.,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов за фахом
Національний авіаційний університет
(м. Київ, Україна)*

The article explains the essence and importance of motivation of self-actualization of foreign language teacher of technical higher educational establishment and defines directions for further studies.

Keywords: *motivation, motive, professional self-actualization of foreign language teacher of technical higher educational establishment.*

Сьогодні, коли у центрі уваги знаходиться особистість з її особливостями, потребами, проявами, науковцями усього світу проблема розвитку і реалізації особистісного потенціалу фахівця розглядається у якісно новому аспекті. Сучасні соціально-економічні пріоритети розвитку суспільства зумовлюють суттєві зміни в цілях, змісті та результатах підготовки нової генерації фахівців-викладачів вишів, зокрема і викладачів іноземних мов вищого технічного навчального закладу (ВТНЗ), які мають характеризуватися творчою ініціативністю, конкурентоспроможністю, а також професійною та соціальною мобільністю для задоволення особистісних, освітніх і професійних потреб; постійним підвищенням загальнонаукового, загальнокультурного та професійного рівнів; активним запровадженням у навчально-виховний процес нових педагогічних концепцій, сучасних технологій навчання і виховання. Усе це стає можливим завдяки саморозвитку особистості і проявляється у процесі фахової самореалізації викладача, якщо він свідомо вирішив присвятити себе науково-викладацькій діяльності і прагне досягнення у ній оптимальних результатів, тобто має мотивацію.

На сьогоднішній день слід констатувати наявність певного масиву наукових напрацювань в означеному. Так, проблему самореалізації особистості досліджувала низка вітчизняних і зарубіжних вчених-філософів (Л. Коган, М. Михайлов, М. Муляр, М. Недашковська, Г. Нестеренко, Л. Никифорова, Л. Подоляно, Н. Цибра, І. Чхейло, Ю. Юхименко), психологів (Є. Вахромов, Т. Вівчарик, В. Гупаловська, Ю. Долінська, Н. Ісаєва, Л. Коростильова, А. Щекатунова), педагогів (Л. Бурая, Т. Вівчарик, С. Гармаш, Б. Гершунський, О. Горячова, І. Ісаєв, Л. Калашнікова, А. Ковальова, І. Краснощок, Л. Левченко, Н. Лосєва, Л. Рибалко, М. Ситникова, О. Теплова та ін.). Також розроблені наукові концепції, пов'язані з вивченням питань професійного становлення та розвитку особистості (В. Алфімов, В. Андреев, Л. Макарова, О. Пехота).

Проте маємо зауважити, що проблема професійної самореалізації викладача іноземних мов вищого технічного навчального закладу, зокрема мотивації як її головного фактору у світлі саморозвитку особистості, дослідниками не вивчалася, чому ми і поставили собі за мету втілення відповідного наукового дослідження.

Як ми з'ясували при вивченні низки наукових джерел, професійна самореалізація викладача, по-перше, є видом соціально-рольовою; по-друге, сприяє самовизначенню людини у сфері діяльності; по-третє, виражає реалізацію люди-

ною потреби набути або вдосконалити необхідні фахові знання, уміння, навички. Власне процес професійної самореалізації викладача іноземних мов технічного ВНЗ ми вважаємо певним способом життєдіяльності людини, який виражає процес набуття нею необхідних фахових знань, умінь, навичок та якостей у міру виникнення потреби у них, що триває протягом усього періоду професійної діяльності по завершенні навчання у базовому виші. Він, по-перше, нерозривно пов'язаний з прагненням самої людини до систематичного, регулярного набуття, оновлення і поповнення відповідних знань, умінь, навичок, у яких відчувається потреба через зміни дійсності або зміну сприйняття і усвідомлення її; по-друге, спрямований на оптимізацію навчально-виховного процесу з предмета: у процесі фахової самореалізації викладач, маючи мотивацію, прагне оптимально досягати мети професійної діяльності, відповідно до вимог технічного ВНЗ.

Досліджуючи процес професійної самореалізації викладача іноземних мов технічного ВНЗ, ми припустили, що він перебуває під впливом цілої низки важливих факторів, які за певних умов створюють мотивацію фахівця до відповідних дій і діяльності, тобто через виникнення потреб стають мотивами. Доведемо це.

Нагадаємо, що фактор являє собою чинник, рушійну силу, умову будь-якого процесу або явища [1; с. 399]. Ми класифікували фактори, поділивши на три групи – об'єктивні, суб'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні, – які впливають як одна на одну, так і на динаміку професійної самореалізації викладача через виникнення потреб і створення відповідної мотивації.

1. Об'єктивні фактори – це фактори, пов'язані з умовами організації фахового середовища, на які викладач як професіонал не має безпосереднього впливу, а може лише частково компенсувати їхню дію за рахунок суб'єктивних і об'єктивно-суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів належать:

- а) мета вивчення іноземної мови у технічному ВНЗ;
- б) матеріально-технічне забезпечення навчально-виховного процесу у певному профільному виші;
- в) інформаційно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу;
- г) організація викладання іноземної мови у технічному ВНЗ;
- д) здійснення відбору фахівців і контроль за їхньою професійною діяльністю для ефективної організації навчально-виховного процесу;
- е) власне трудовий колектив як оточення та керівництво конкретного фахівця та клімат у ньому;
- е) рівень заробітної плати та соціальні гарантії.

2. Суб'єктивні фактори безпосередньо впливають на викладача як на суб'єкта фахової діяльності, причому їхній вплив може свідомо регулюватися і коригуватися самим педагогом, і охоплюють:

- а) мету фахової діяльності у розумінні того, що вимагається від викладача іноземної мови технічного ВНЗ як фахівця;
- б) професійні знання у розумінні необхідних для успішної фахової діяльності викладача;
- в) вправність як сукупність комплексу професійних умінь та рівень їхньої сформованості;
- г) самовдосконалення;
- д) фахову саморефлексію;
- е) задоволеність професійною діяльністю, у тому числі як умовами праці та рівнем прибутків, так і власним фаховим рівнем;

є) творчу актуалізацію фахово-особистісного потенціалу викладача.

3. Об'єктивно-суб'єктивні фактори, які діють на всіх рівнях, безпосередньо впливаючи на об'єктивні та суб'єктивні фактори, і включають:

- а) ціннісне ставлення до професійної самореалізації;
- б) престиж професії викладача у сучасному суспільстві;
- в) соціальну домінуючість;
- г) систему неперервної освіти.

Раніше проведені нами дослідження показали, що процес професійної самореалізації викладача відбувається тоді, коли останній орієнтується, перш за все, на внутрішні резерви як суб'єктивний чинник, а не на зовнішні умови фахової діяльності як об'єктивний чинник, з чого випливає, що безпосередній вплив на динаміку цього процесу через виникнення потреб і появу мотивації мають суб'єктивні фактори, у той час як об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні – опосередкований, через дію на суб'єктивні. Це свідчить на користь застосовуваного нині особистісно зорієнтованого підходу до формування фахівців.

Очевидно, що важливе місце серед наведених вище об'єктивно-суб'єктивних факторів слід відвести системі неперервної освіти, оскільки саме остання надає можливість кожному фахівцеві опановувати загальноосвітні та спеціальні дисципліни, виходячи з суспільних та, найголовніше, особистісних потреб; відкриває шлях до постійного професійного зростання і розвитку особистості для збільшення інтелектуального, кваліфікаційного й духовного потенціалу суспільства в цілому. Система неперервної освіти як об'єктивно-суб'єктивний фактор впливу на процес професійної самореалізації педагога впливає на такі важливі об'єктивні та суб'єктивні фактори, як рівень викладання іноземної мови у вищому технічному навчальному закладі, усвідомлення викладачем мети фахової діяльності у профільному ВНЗ, рівень знань і сформованості вмінь педагога, його самовдосконалення і фахову саморефлексію, задоволеність професійною діяльністю та творчу актуалізацію фахово-особистісного потенціалу викладача тощо, спрямовуючи процес фахової самореалізації, тобто безпосередньо «активує» особистість, створюючи мотивацію до подальших дій і діяльності.

У технології організації процесу професійної самореалізації викладача, у світлі ідей зорієнтованості на особистість та її розвиток, слід звернутися до системи науково обгрунтованих дій його учасників, виконання яких з високим ступенем гарантованості приводить до досягнення поставлених цілей. Активними учасниками процесу самореалізації виступають власне конкретні викладачі з індивідуальними особливостями та потребами, а отже і мотивацією, у якій через мотиви проявляються всі викладені нами раніше об'єктивні, суб'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні фактори, для вибудовування траєкторії цього процесу.

Так, для викладача вищу як дипломованого фахівця важливим є процес постійного і багатоаспектного саморозвитку, який не має меж і відбувається через внутрішню потребу у його здійсненні і самопізнанні. З психології відомо, що особистість розвивається у двох сферах – потенційній, яка охоплює 1) природні особливості, притаманні людині, 2) індивідуальні особливості, 3) загальні та творчі здібності, 4) соціальні можливості суспільства, які можна використати для особистісного розвитку; та актуальній, яка включає якісно перетворене потенційне та зовнішнє виявлення реально функціонуючого. Причому, розвиток особистості має поєднувати обидві сфери, аби бути прогресивним і гармонійним.

Особистість, усвідомлюючи себе частиною соціуму, розвивається через виникнення в її житті протиріч, які зумовлюються ставленням до навколишнього середовища, успіхів і невдач, порушенням рівноваги між індивідом і суспільством. Основними внутрішніми протиріччями, які виникають у викладачів у процесі професійної самореалізації, є розходження між потребами, що з'являються, та досягнутим рівнем володіння засобами, необхідними для їхнього задоволення. Потреба викладача у професійній самореалізації тут має розглядатися як індивідуальна потреба в оволодінні знаннями, уміннями, навичками та якостями, які відповідають прогностичній моделі компетентності, тобто якими, на думку фахівця, він має оволодіти для розв'язання життєво важливих проблем. При цьому задоволенням актуальних та потенційних потреб педагогів є оволодіння ними знаннями, вміннями, навичками, якостями, необхідними для професійної діяльності, як підвищення рівня володіння засобами задоволення потреб, що призводить до розв'язання наявних протиріч і виникнення протиріч вищого рівня. Наприклад, якщо на початку фахової діяльності для викладачів іноземної мови ВТНЗ актуальною є потреба у засвоєнні певних базових професійних знань (філологічних, методичних, психологічних, педагогічних, технологічних, загальнокультурних), то згодом її місце займає інша – потреба у поповненні цих знань, яка, у свою чергу, породжується задоволенням першої і є її вираженням на вищому рівні. З цього можна зробити висновок, що процес самореалізації як розвитку особистості педагога відбувається, відповідно до законів діалектики, у вигляді руху по спіралі.

Низка учених (Л.І. Божович [2], В.К. Віллонас [3], С.У. Гончаренко [4], В.І. Ковальов [5], С.Л. Рубінштейн [6] та ін.) розглядає потреби, по-перше, як динамічно активні стани особистості, які виражають її залежність від конкретних умов існування та породжують діяльність, спрямовану на зняття такої залежності; по-друге – як рушійну силу розвитку особистості.

Зокрема С.У. Гончаренко визначає потребу як «стан людської особистості..., що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності» [4, с. 266], а В.К. Віллонас – як «узагальнене позначення окремих складових у системі механізмів та процесів, які зумовлюють виникнення на рівні психічного відбиття спонук» [3, с. 74].

Найбільш повна класифікація потреб у вигляді ієрархічної піраміди внутрішніх людських потреб з найпростішими потребами в основі та найвищими угорі була запропонована відомим американським психологом А. Маслоу [6]. Причому, потреба, яка знаходиться вище, є складнішою і не може бути задоволена без задоволення нижчої, простішої.

Потреба у професійній самореалізації, за А. Маслоу [6, с. 112], знаходиться на вищому рівні і є виявом потенційних можливостей людини, проявом її здатності стати тим, ким вона забажає, досягати своїх цілей, проявом загальнолюдської та особистісної сутності.

В.І. Ковальов звертає увагу на те, що одночасно з виникненням потреб і формуючись на їхній основі виникають мотиви [5, с. 44], а для пояснення причин поведінки людини, у тому числі у процесі самореалізації, використовується термін «мотивація».

З'ясуємо сутність і взаємозв'язок понять «мотив» і «мотивація».

У педагогічній енциклопедії поняття «мотивація» (від лат. moveo – рухаю) визначає систему мотивів або стимулів, спонук людської поведінки та діяльності [8].

За визначенням С.У. Гончаренка, – це також «система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Як мотиви можуть виступати: уявлення й ідеї, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини. Одна й та сама діяльність може здійснюватися з різних мотивів» [4, с. 217].

В.К. Віллонас розглядає мотивацію як «родове поняття для визначення всієї сукупності факторів, механізмів і процесів, які забезпечують виникнення на рівні психічного відбиття спонук до життєво необхідних цілей, спрямовуючих поведінку із задоволення потреб» [3, с.6].

К.К. Платонов [9] та Г.С. Костюк [10] звертають увагу на те, що мотивація являє собою сукупність мотивів, серед яких є домінуючі. Погоджуючись з цією думкою, зауважимо, що для кожної особистості домінуючими можуть виступати різні мотиви.

Вчені П.Я. Гальперін [11], О.М. Леонтьєв [12] та С.Л. Рубінштейн [6] виділяють зовнішню та внутрішню мотивацію.

Внутрішня мотивація – це те, що народжується у свідомості людини власне діяльністю, розуміння суспільної корисності у тому, що людина робить, задоволення від процесу та результату діяльності. Вона випливає з потреб людини і безпосередньо спонукає останню до діяльності, виступаючи джерелом, рушійною силою саморозвитку особистості через спонукання до досконалості. Прикладами внутрішньої мотивації викладача іноземних мов ВТНЗ до професійної самореалізації можуть бути критика щодо організації навчально-виховного процесу, опрацювання необхідних наукових джерел та ін. з боку керівництва чи колег, різного роду покарання тощо.

Зовнішня мотивація охоплює мотиви, що знаходяться поза людиною та її діяльністю, такі як різного роду стимули та заохочення, винагороди, надбавки до заробітної плати, просування по роботі та ін., заради чого людина буде вживати дій, докладаючи зусиль. Ця мотивація може лише зорієнтувати її на постановку та досягнення особистих цілей.

Вивчаючи мотивацію особистості викладача іноземних мов ВТНЗ до самореалізації, ми приймаємо визначення Н.О. Арістової, згідно з яким мотивація «може розглядатися як системне утворення зовнішніх та внутрішніх мотивів, ієрархія та взаємодія яких складається під дією певних факторів» [14, с. 18], оскільки іноді той самий мотив може виступати або зовнішнім, або внутрішнім під дією наведених нами вище факторів.

Поняття «мотив» різні науковці також тлумачать та розглядають по-різному.

Так, за С.У. Гончаренком, мотив являє собою «спонукальну причину дій і вчинків людини (те, що штовхає до дії)» [4, с. 217].

О.М. Леонтьєв [12] розглядає мотив як опредмечену потребу. Автор виділяє окремі типи мотивів: мотиви діяльності (загальні мотиви, які в цілому характеризують той чи інший тип діяльності) та мотиви дій (безпосередні мотиви дій, що входять до даної діяльності).

С.Л. Рубінштейн [6] звертає увагу на те, що власне об'єкти та предмети не виступають мотивами, а лише породжують у людей спонукання до дій, що і є мотивами. Спільним у цих підходах є те, що мотив виконує спонукальну роль.

Проаналізувавши викладені вище наукові підходи, можна зробити висновок, що мотивація як сукупність мотивів являє собою психологічну основу і є головним фактором професійної самореалізації фахівця, у якому відбиваються кла-

сифіковані нами вище об'єктивні, суб'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні фактори через виникнення відповідних потреб. Якщо у викладача іноземних мов ВТНЗ виникає потреба у професійній самореалізації, то в нього з'являється мотивація до відповідної поведінки та діяльності як сукупність ієрархії зовнішніх і внутрішніх мотивів певних дій. Зауважимо, що процес професійної самореалізації характеризується взаємним впливом діяльності на мотивацію та мотивації на діяльність. Незадоволеність фахівця власним рівнем професійного або особистісного розвитку взагалі породжує нові мотиви, а поява нових мотивів спричиняє появу нових, більш досконалих видів діяльності. При цьому мотивація самореалізації носить індивідуальний, суб'єктивний характер, залежно від потреб кожної конкретної особистості.

Вченими запропоновані різні класифікації мотивів, однак зупинимося на тих, які стосуються професійної самореалізації фахівця.

Так, вчені О.М. Леонтьєв [13] та С.Л. Рубінштейн [6] виділяють внутрішні та зовнішні мотиви.

Внутрішніми мотивами є ті, які походять від предмета мислення. Вони безпосередньо пов'язані з процесом і результатом діяльності. До них слід віднести бажання та прагнення фахівця пізнавати нові факти, опановувати знання, оволодівати способами дій, захопленість процесом професійного розвитку та самореалізації тощо.

Зовнішні мотиви – це мотиви, які походять від зовнішніх особистих утворень, таких як престижність, самоствердження та ін. Вони не стосуються змісту, процесу, результатів діяльності безпосередньо і можуть включати бажання стати фахівцем високого рівня, прагнення утвердитися серед друзів та колег, бажання уникнути неприємностей, продемонструвати свої можливості, прагнення бути оціненим високо, небажання бути гіршим за інших, розуміння значення професійного самовдосконалення на майбутнє.

Підкреслимо, що мотивація тісно пов'язана з емоційною сферою особистості. Причому як позитивні, так і негативні емоції мотивують, спонукають людину до певних дій, а мотив, який втілює позитивний емоційний стан особистості, виступає як каталізатор процесу самореалізації і перетворюється на інтерес; тому за емоційною модальністю мотиви також можна поділити на позитивні та негативні. Так, один викладач в процесі діяльності з самовдосконалення переслідуватиме досягнення важливих цілей підвищення власного фахового рівня, а інший – уникнення негативної оцінки з боку колег або керівництва, звільнення тощо, що свідчить про достатню неоднорідність зовнішніх мотивів.

М. Алексєєва [15] та А. Маркова [16] виділяють пізнавальні та соціальні мотиви, які поділяються на певні групи. Щодо самореалізації викладача іноземних мов ВТНЗ, то це наступні мотиви.

1. Змістовно-пізнавальні, які спонукають викладачів до здобуття необхідних знань у різних наукових напрямах: інтерес до одержання нових фахових знань, потреба у розширенні сфери отримання інформації, захопленість фаховою діяльністю тощо.

2. Операційно-пізнавальні, що орієнтують на засвоєння способів і методів здобуття знань і охоплюють інтерес до одержання знань; потребу у засвоєнні різноманітних способів розумової діяльності; розвинуте логічне мислення; усвідомлення того, що одержані вміння сприятимуть розвитку пізнавальної діяльності; інтерес до використання методів пізнання.

3. Мотиви самоосвіти, спрямовані на самовдосконалення, які включають прагнення до духовно-інтелектуального зростання, самовдосконалення; інтерес до самостійної пошукової діяльності; потребу у знаннях, які сприятимуть формуванню професійної компетенції; інтерес до наукового пошуку, дослідження.

4. Широкі соціальні мотиви: почуття обов'язку, відповідальності; прагнення перебороти труднощі, які виникають на життєвому шляху; усвідомлення необхідності навчання для досягнення вищого фахового рівня, продовження професійної діяльності.

5. Вузькі соціальні або позиційні мотиви: прагнення зайняти певну позицію у колективі, мати авторитет, визнання колег, престиж, бажання не відставати або випереджати інших; матеріальне стимулювання; усвідомлення необхідності навчання для майбутньої кар'єри, просування на посадах тощо.

6. Негативні мотиви, які перешкоджають отриманню знань, мотиви вимушеності. Вони включають відсутність інтересу до обраної спеціальності; переконаність у непотрібності певних вивчених предметів для професійної діяльності; прагнення уникнути неприємностей або звільнення; необхідність скласти екзамени; почуття страху перед можливими наслідками.

В ідеалі змістовно-пізнавальні, операційно-пізнавальні, мотиви самоосвіти, широкі соціальні та вузькі соціальні або позиційні мотиви мають виступати як позитивні, стимулюючи процес професійної самореалізації. Негативні мотиви при цьому становлять окрему відповідну групу і можуть спонукати, наприклад, до конструктивних змін у поведінці та діях, спрямованих на поліпшення фахової діяльності або навіть до зміни сфери діяльності. Проте, слід зауважити, що один і той самий мотив може мати різну емоційну модальність для різних осіб або за різних обставин. Так, наприклад, для одного викладача необхідність відвідувати курси підвищення кваліфікації або скласти кандидатські екзамени може виступати позитивним мотивом, стимулюючи процес професійної самореалізації, а для іншого – негативним, гальмуючи інтерес до професійної діяльності взагалі. Можливим є і таке явище, коли один і той самий мотив виступає у різний час то позитивним, то негативним: молодий викладач може, розпочавши професійну діяльність у ВТНЗ, відчувати відсутність інтересу до фаху, однак згодом така відсутність інтересу може вже спонукати його до пошуку шляхів подальшої самореалізації.

З проведеного нами дослідження мотивації викладачів іноземних мов ВТНЗ до професійної самореалізації можна зробити такі висновки:

1) процес професійної самореалізації викладача іноземних мов технічного ВНЗ перебуває під впливом цілої низки важливих факторів, які за певних умов створюють мотивацію фахівця до відповідних дій і діяльності, тобто через виникнення потреб стають її мотивами;

2) мотивація як ієрархія зовнішніх і внутрішніх мотивів виступає психологічною основою та головним фактором професійної самореалізації фахівця;

3) прагнення викладача іноземних мов ВТНЗ до самореалізації формується наступними мотивами, які утворюють певну ієрархічну структуру і взаємодіють між собою: змістовно-пізнавальними, операційно-пізнавальними, мотивами самоосвіти, широкими соціальними, вузькими соціальними (позиційними) та негативними;

4) щодо напрямів подальших досліджень мотивації професійної самореалізації викладача іноземних мов ВТНЗ слід виокремити вивчення та класифікацію можливих рівнів відповідної мотивації, розробку психолого-педагогічних умов створення позитивної мотивації процесу самореалізації фахівців.

Список використаних джерел

1. Сучасний тлумачний словник української мови: словникЖ ред. В.В. Дубчинський. – Х.: ВД «Школа», 2006. – 832 с.
2. Божович Л.И. Изучение мотивации поведения людей и подростков /Л.И.Божович. – М.: Педагогика, 1972. – 351 с.
3. Виллонас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации /В.К. Виллонас. – М.:Изд-во МГУ, 1986. – 208 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. –К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности / В.И. Ковалев; отв. ред. А.А. Бодалев. – М.: Наука, 1988. – 191 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – СПб.: Питер, 2004. – 713 с.
7. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / Маслоу А.Г. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
8. Педагогическая энциклопедия: в 4-х томах; гл. ред. И.А. Каиров. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – Т. 2.– 912 с.
9. Платонов К.К. Краткий словарь систем психологических понятий /К.К.Платонов. М.: Высшая школа, 1981.– 175 с.
10. Вікова психологія ; ред. Г.С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1976. – 269 с.
11. Гальперин П.Я. Введение в психологию / П.Я. Гальперин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 150 с.
12. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев– М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 495 с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
14. Арістова Н.О. Формування мотивації вивчення іноземної мови у студентів вищих нелінгвістичних навчальних закладів: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Арістова Наталія Олександрівна. – К., 2008. – 248 с.
15. Алексеева М.І. Мотиви навчання учнів: посібник [для вчителів] /М.І.Алексеева. – К.: Вища школа. 1974. – 120 с.
16. Маркова А.К. Мотивация учения и ее воспитание у школьников /А.К.Маркова. – М.: Педагогика, 1983. – 65 с.